

GALAMBOS ISTVÁN

Az első lövés

Az első lövéstől az utolsóig, sőt a temetői hantokig mutatja be a „véres csütörtökként” emlegetett 1956. október 25-i Kossuth téri sortűz körülményeit és következményeit az Országgyűlési Múzeum kiadványa. A könyv egyszerre az áldozatok emléke előtti tisztelgés és igényes, tudományos munka. A témakörben természetesen nem ez az első, de talán az eddigi legátfogóbb, a legtöbb szempontot felsorakoztató összefoglalása a korábbi és a jelenleg is zajló kutatásoknak.

A tanulmánykötet tematikája jóval túlmutat azon, amit a címe ígér. Nem csupán azt a visszatérő és megnyugtatóan máig megválaszolhatatlan kérdést járja körül – amint ez a címből következne – hogy melyik egység, kinek a parancsára adta le a téren az első lövést, hanem részletesen feltárja és tárgyalja a sortűzzel kapcsolatos tudományos problémákat. A bevezetőből megismerhetjük az Országgyűlési Hivatala a Kossuth téri sortűzzel összefüggésben végzett kutatásainak történetét, hogyan jött létre már az Országgyűlési Múzeum újraalapításakor 2014-ben egy állandó, az áldozatok emléke előtt tisztelgő kiállítás. A kiállítással azonban – bár az a legfrissebb tudományos eredményekre támaszkodott – nem ért véget a kutatás, sőt az Országgyűlési Múzeum külön kutatási programot indított részint a napvilágot látott adatok pontosítása és az elmentmondások feloldása, részint a kiállítás tartalmának bővítése céljából. A korábbiaktól némileg eltérően ez a kutatás elsősorban az áldozatokra koncentrált, célul tűzte ki minél nagyobb számban történő azonosításukat és életrajzi adataik összeállítását, illetve a korábban nem ismert képek és hangfelvételek feltárását. Mindehhez tizenhárom közgyűjtemény, négy egyházi gyűjtemény, tizenkét hazai és külföldi fotóarchívum adatainak és képeinek vizsgálatát végezték el és a felhívásuk nyomán jelentkező több szemtanúval – köztük egy főorvossal és egy mentőssel – rögzítettek interjút. 2017-ben mindezeket már felhasználták az oktatási céllal készült dokumentumfilmben, amely *Az első lövés* címet kapta. A rövidfilm – amelynek címét a tanulmánykötet is átvette – nem csupán összefoglalása lett a legújabb kutatási eredményeknek, hanem a sortűz körülményeinek rekonstruálását és animációs ábrázolását is megkísé-

relte. A kutatás következő szakasza – 2017 júliusa és 2020 decembere között – az Országgyűlés Hivatala Közművelődési és Közgyűjteményi Igazgatóság keretein belül, már a Nemzeti Emlékezet Bizottságával (NEB) együttműködésben valósult meg, az újabb visszaemlékezések rögzítésén kívül a pártiratok és az állambiztonsági és egyéb belügyi iratok, sőt két Amerikai Egyesült Államokban található archívum (National Security Archive, National Archives) releváns iratainak, valamint a hazai és külföldi sajtónak a vizsgálatával.

A kötet első, Feitl Írisz és Kiss Réka közös, alaposan jegyzetelt tanulmánya, az *Elhallgatások, torzítások, megfajtások*, amely a forradalom és Kossuth téri sortűz emlékezetét mutatja be a történeti irodalomban, az egykorú leírásokkal kezdi, az első részletes híradással, amely Obersovszky Gyula lapjában, az *Igazságban* jelent meg és az Írószövetségnek egy november 28-i összefoglalójával. (Mindkét egykorú forrás egybehangzóan állította, hogy a tüntető tömeg fegyvertelen volt és spontán gyűlt össze, ezzel cáfolta a kádári propaganda későbbi hazugságait.) A tanulmány a kortárs beszámolókat elemezve kiemeli azok legfontosabb állításait, különösen a későbbi szakirodalomban vissza-visszatérő kérdésekkel kapcsolatban. A forradalom emlékezetét és a rá vonatkozó történeti feldolgozásokat a kommunista diktatúra alatt elsősorban a párt tézisei határozták meg. „A számos hamisítást, torzítást, elhallgatást tartalmazó '56-os pártkánon a megtorlást végző állambiztonság, a párttörténetírás, illetve a propagandamunka közös erőfeszítésének eredményeként született meg.” – fogalmazták meg a szerzők, sorra bemutatva a Kossuth téri sortűz pártállami interpretációját az úgynevezett *Fehér könyvek* harmadik kötetében, illetve egyéb propagandisztikus kiadványokban. (Eszerint a tömeg – amelyet tudatos „ellenforradalmárok” szándékosan vezettek a térre – egy része fegyveres volt, sőt behatoltak a Földművelésügyi Minisztériumba és az Országház Étterembe és onnan ők tüzeltek a tömegre, míg a szovjet erők a tömeget és a parlamentet védték.) A szerzők rámutatnak, hogy az évek alatt némileg – például Molnár János az *Ellenforradalom Magyarországon 1956-ban* című monográfiájában – finomodó pártállami propagandával sokáig csupán a nyugati emigrációban megjelent kiadványok álltak szemben és Magyarországon csak a kommunista diktatúra alkonyán, 1986-ban egy illegális „lakáskonferencián” hangozhatott el újra a Kossuth téri sortűz a pártkánontól eltérő története. A tanulmány részletesen tárgyalja azt a Kossuth téri sortűzről

a sajtóban 1988-tól kibontakozó vitát, amelyben a pártkánont már történészek vitatták. Emellett a szerzőpáros bemutatja és elemzi a témára vonatkozó „nyugati” szakirodalmat és a rendszerváltást követő időszakban megjelent releváns kiadványokat is. Ez utóbbiakban lévő főbb állítások elemzése során kirajzolódik a Kossuth téri sortűz története is. A szerzők ugyanis a történeti munkákat nem pusztán bemutatják, hanem értékelik, elemzik is, ezáltal bevezetve az olvasót a téma szakirodalmába.

M. Kiss Sándor tanulmányában – *Az 1956. október 25-i sortűzhez vezető út, és utána* – amellet, hogy definiálja az 1956-os sortűz fogalmát – amelyet az 1993-ban Kahler Frigyes vezetésével megalakult Történelmi Tényfeltáró Bizottság is felhasznált –, bemutatja a fegyverhasználat szabályainak 1945 utáni változásait, amelynek eredményeképpen 1956-ra a rendőrség kezében tömegoszlató fegyverként csak a lőfegyver maradt, mivel a korábban alkalmazott eszközöket (gumibot, kard, lovas egységek) a felszerelésből törölték. A szerző kitér az MDP Katonai Bizottságának a szerepére és idézetekkel támasztja alá annak hatását az eseményekre, ugyanakkor foglalkozik a tűzparancs kérdésével is részletesen elemezve a karhatalmi riadóterv vonatkozó szakaszait, kiemelve, hogy a honvéd egységek felhasználása a „BM fegyverescsapat-parancsnokának útmutatása és irányelvei alapján” a belügyi egységgel együttműködésben történhet. Ezt követően a tanulmány végigveszi a hatalom reakcióit a forradalmi eseményekre és felsorolja az 1956. október 23. és 29. közötti fontosabb sortűzeket és azok jellemzőit, kiemelve a Kossuth téri sortűzetet. Végül rámutat a kutatás egy alapvető dilemmájára: „Valóban »csak« az a kérdés, hogy milyen alakulat lőtt először?”

S ezt a kérdést feltehetjük számtalan más – lásd Mosonmagyaróvár – esetben is: nem inkább a motiváció kérdése az döntő, a bosszú, amelyre a kommunista véderőt eleve felkészítették?” Horváth Miklós tanulmánya – *A Kossuth téri sortűz az újabb források tükrében* – részint összegezi a korábban publikált vonatkozó kutatási eredményeit, részben pedig új források bevonásával kísérli meg rekonstruálni a magát a sortűzet részletesen elemezve a katonai alakulatok jelentéseit és felvázol egy lehetséges választ a „Ki lőtt először?” kérdésre. Horváth Miklós megállapítja, hogy a fővárosban újabb szovjet csapatok bevetésének kérésére és a hatalmi központok fegyveres harc és véráldozatok árán történő megvédésére vonatkozó párthatározat „október 25-én este, a Kossuth téren békésen demonstráló tömeg véres feloszlását követően született. Ez egyértelmű-

vé teszi, hogy a politikai vezetés a Kossuth téren történt események ismeretében szabad kezet adott a hatalomellenes megmozdulások megakadályozásához.” Ugyancsak a katonai alakulatok elhelyezkedését és mozgásait tárja fel Cseh József, aki a *Katonai alakulatok a Parlament környékén 1956-ban* című írásában vázlatosan bemutatja a Néphadsereg helyzetét 1956-ban, illetve a Magyarországon állomásozó szovjet erőket, majd – mintegy folytatva Horváth Miklós gondolatmenetét – a Kossuth tér környékén lévő katonai, határőr és belügyi egységek (Belső Karhatalom, Kormányőrség) elhelyezkedését és tevékenységét. Unger Gabriella írása – *„Véres ellenforradalmi provokáció”* – az állambiztonsági iratok alapján igyekszik bemutatni, hogyan és miért jöhetett létre a sortűznek a szemtanúk tapasztalatával éppen ellentétes leírása és magyarázata és mi eredményezhette később az elhallgatás politikáját. Miért áll ennyire kevés forrás rendelkezésre, hogyan tűnhettek el egykorú jelentések? „Ez természetesen nem véletlen” – állapítja meg a szerző – „az éppen kiépülő rendszer mindent megtett, hogy a téren történeteket vagy a tényeket meghamisítva propagandacélokra használja fel vagy egyszerűen elhallgassa őket.” Az események későbbi teljesen hamis leírása magyarázhatja, miképpen fordulhatott elő, hogy egy ilyen jelentős áldozatokkal járó sortűz ügyében a hatalom később sem indított vizsgálatokat. Az állambiztonsági iratok vizsgálatából egyértelmű, hogy a politikai nyomozók nem a valós események, a sortűz körülményeinek feltárására törekedtek, hanem a párt téziseit kívánták alátámasztani, még az ügynökeiknek is feladatul adva annak bizonyítását, hogy a parlament előtti tüntetés „ellenforradalmi, provokatív volt”. A szerző megállapítása szerint „a kulcsszó a hatalom részéről a sortűzzel kapcsolatban az elhallgatás és elhallgattatás volt”. Lengyel Eszter tanulmányában – *A sortűz az amerikai dokumentumokban* – az Amerikai Egyesült Államok levéltáraiban őrzött 1956-os, szűkebben az október 25-i Kossuth téri sortűzre vonatkozó levéltári forrásokat tekintti át, bemutatva a releváns iratok körét és jellegét, amelyek közül elsősorban az amerikai külügyminisztériumba beérkezett követjelentésekre és táviratokra támaszkodott, kisebb mértékben a Központi Hírszerző Ügynökség (CIA) irataira. A szerző részletesen bemutatja, hogyan, milyen csatornákon keresztül juttatta haza a budapesti nagykövetség az információkat és részletesen idézi a követség és az amerikai külügyminisztérium közötti üzenetváltásokat október 25-én és következő napokban. Ezeknek az általa vizsgált forrásoknak előnye, hogy az eseményekkel egy-

korúak, a sortűzzel egy időben keletkeztek, ám csak kevés konkrétumot tartalmaznak és meglehetősen pontatlanok. A dokumentumokból azonban kiderült, hogy az amerikai diplomaták elsősorban a szovjeteket és a magyar államvédelmi egységeket tartották a vérengzés fő felelőseinek. Pál Zoltán írásában – *A „véres csütörtök” és az oral history-források* – az események résztvevőit szólaltatja meg, mivel „történeteik szükségesek a tragédia emberi oldalának jobb megértéséhez.” Összesen tizenegy interjút olvashatunk, amelyek szemtanúk beszámolóí, mind más szemszögből, egymást kiegészítve, egyéni sorsokat megjelenítve mutatják be az eseményeket. Ezek alapján nyer megerősítést az is, hogy az első sortűzet rövid szünet után követte egy újabb. Egy tanulmánykötetben talán szokatlan történeti interjúk közlése, ám ez esetben mintegy kiegészítik, egyes részleteiben alátámasztják a tanulmányokban leírtakat. A visszaemlékezések mellett egy másik nagyon fontos történeti forrástípusra irányítja rá a figyelmet Németh Csaba tanulmánya – *A fénykép mint forrás a Kossuth téri sortűz és a „véres zászlós” felvonulás történetében* –, amely egyrészt az eddig ismert, valamint a közelmúltban, részben a kutatócsoport munkája nyomán feltárt fényképeket mutatja be, másrészt nem csupán összegyűjti ezeket, hanem a körülmektöbb rendszerbe helyezésükkel kísérletet tesz a téren történtek pontosítására is. A tanulmány egyik legfontosabb eredménye több, korábban hiányosan vagy tévesen azonosított fénykép adatainak, datálásának pontosítása. Ez utóbbi azért is jelentős a kutatás szempontjából, mivel a hiányosan vagy tévesen azonosított fotók alapján korábban megfogalmazott következtetések természetesen nem szolgálhatnak bizonyítékként vagy érvként a tudományos diskurzusban. A fényképek mellett a szerző kiemelten foglalkozik azok készítőivel és a felvételek körülményeivel is. „A fényképezészek ugyanis nemcsak krónikások voltak” – fogalmaz a szerző – „sok esetben még csak nem is kizárólag szemtanúk, hanem maguk is az események aktív résztvevői.” A tanulmányból kiderül, hogy a Kossuth térre a Szabadság téren keresztül vonulókról öt, míg a tüntetésről, a menekülő emberekről, a halottakról, a sortűz áldozatainak emlékére később tartott gyertyás megemlékezésről összesen harmincnégy darab, az október 31-i tüntetésről további három fényképet ismerünk, valamint két áldozat – Gyurkovics János és Hellenbrand Mária – ravataláról készült egy-egy fotót. A Kossuth téri fényképfelvételek részletes elemzése mellett a tanulmány második része bemutatja a sortűz után néhány órával tartott újabb tüntetés – amelynek

szintén a tér volt az egyik fő állomása – képeit is, amelyek segítségével annak körülményeit sikerült pontosabban rekonstruálni. Mihályfi-Tóth Alex tanulmánya – *Mentőmunka a Kossuth téren* – kiváló, a mentőesetnaplókra és más egészségügyi iratokra támaszkodó összefoglalója a mentőszolgálat és az egyéb egészségügyi intézmények forradalom alatti tevékenységének. A tanulmányból megismerhetjük az Országos Mentőszolgálat tevékenységének alapelveit és az 1954-ben létrehozott rohamkocsi-szolgálat (ROKO) működését, és azt, hogy mindez miképpen változott meg 1956-ban a tömeges esetellátás igénye folytán. (A hívásra kivonuló rohamkocsik mellett például „portyázó mentőegységek” is járták a várost, illetve a peremkerületekből a belvárosba rendelték az egységeket.) A diagramokkal, táblázatokkal és forrásidézetekkel kiegészített tanulmány átfogó képet nyújt a forradalom alatti sebesültek ellátásának módszertanáról, menetéről és eseményeiről és részletesen elemzi a halálozási statisztikákat is. A szerző megállapítása, hogy a „kórházi iratanyagok újabb perspektívát jelentenek az áldozatok kutatásában” és ezt írása is igazolja. A kötet utolsó írása, Feitl Írisz és Unger Gabriella közös munkája – *A sortűz áldozatainak kutatása* – röviden bemutatja az áldozatok számának megállapítására, életrajzi adataiknak feltárására vonatkozó kutatások történetét. A szerzők szerint az áldozatok azonosítását több tényező nehezíti; a sebesülteket az Országház előtt történt tragédiát követően a város különböző pontjain található kórházakba vitték, lövési sérüléssel, ráadásul a fővárosban több helyen zajlottak harcok. A halotti bizonyítvány adatai között szereplő halálozás helye tehát kórház is lehetett. „De önmagában a dátum azonossága és az egészségügyi intézményben bekövetkezett halál” – hangsúlyozzák a szerzők – „nem bizonyítja, hogy az áldozat a Kossuth téren szerezte a sebesülést.” A kutatók tanulmányukban ennek ellenére igyekeznek meghatározni, hogy a jelenlegi adatok alapján mekkora volt a halottak és sebesültek száma és mely haláleseteknél nem lehet kizárni, hogy a Kossuth téri vérengzéshez köthetők. Az általuk közölt rövid életrajzok és statisztikák alapján az is kiderül, milyen korúak és foglalkozásúak voltak jellemzően a téren áldozatul esettek.

A kötet fontos kutatási előzményeinek tekinthetőek Horváth Miklós és Tulipán Éva kutatásai, amelyeket az *In memoriam 1956* című könyvükben összegezték és azóta is folytatnak. Az Országház Könyvkiadó gondozásában megjelent, a legfrissebb kutatási eredményeket tartalmazó jelenlegi kötetben Horváth Miklós szerzőként, míg Tulipán Éva – Hor-

váth Zsolt mellett – lektorként működött közre. Mind a lektorok, mind a szerkesztők és egyben képszerkesztők – Feitl Írisz és Németh Csaba – alapos munkát végeztek, és külön ki kell emelni a könnyen áttekinthető ábrákat és térképeket, amelyeket Mihályfi-Tóth Alex készített. A kötet gazdag képanyaga nem pusztán illusztráció, hanem gyakran a tanulmányok fontos kiegészítője, érveiknek alátámasztója. A tanulmányok részletes forrás- és hivatkozásjegyzékkel egészültek ki, a könyv végén található függelék pedig névmutatót és a képek jegyzékét is tartalmazza. A rendkívül igényes nyomdai kivitelezésben készült kötet nem csupán a kutatóknak, hanem minden érdeklődőnek érdekes lehet.

Feitl Írisz – Németh Csaba (szerk.) 2021: *Az első lövés*. Kossuth tér, 1956. október 25. Országház Könyvkiadó, Budapest.